

Položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji: komparativna analiza

Džaja, Marta

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:766805>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-18**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Marta Džaja

**Položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji:
komparativna analiza**

Završni rad

Zadar, 2016.

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju
Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji: komparativna
analiza

Završni rad

Student/ica:

Marta Džaja

Mentorica:

dr. sc. Biljana Kašić, red. prof.

Komentor:

dr.sc. Krešimir Krolo, v.asistent

Zadar, 2016.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Marta Džaja**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji: komparativna analiza** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. rujna 2016.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Ciljevi i svrha.....	3
3. Polazišta i problem.....	4
4. Razrada teme i rasprava.....	5
4.1. Položaj žena u svijetu rada u socijalizmu i tranziciji: hrvatski kontekst....	6
4.2 Položaj žena u svijetu rada u socijalizmu i tranziciji: ruski kontekst.....	10
5. Žene na tržištu rada danas.....	14
<i>5.1. Položaj žena, okolnosti, trendovi i promjene.....</i>	<i>15</i>
<i>5.1.1. Žene u tekstilnoj industriji- komparativna analiza.....</i>	<i>17</i>
<i>5.1.2. Žene u poduzetništvu- komparativna analiza.....</i>	<i>18</i>
<i>5.2. Tržište rada i diskriminacija na radnom mjestu.....</i>	<i>20</i>
<i>5.2.1. Razlike u plaćama i mirovinama.....</i>	<i>21</i>
<i>5.2.2. Poteškoće u napredovanju: stakleni strop.....</i>	<i>22</i>
6. Zaključak.....	24
7. Popis literature.....	26

Položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji: komparativna analiza

Sažetak

Ovaj rad bavi se položajem žena na tržištu rada, a koncipiran je kao komparativna analiza dvaju konteksta: hrvatskoga i ruskog. Kronološki obuhvaća razdoblje socijalističkog uređenja, dakle vremena dok je Hrvatska bila dijelom Jugoslavije, a Rusija dijelom Sovjetskoga Saveza, i tranzicije, a kako bi se omogućilo razumijevanje suvremene situacije i današnjih trendova na tržištu rada. Rad nudi osvrt na neke od diskriminatorne prakse prisutne u radnoj sferi, a fokus je na nekoliko suvremenih trendova koji utječu na položaj žena na tržištu rada, a to su nestajanje nekih tipično ženskih zanimanja (tekstilna industrija), poticanje ženskog poduzetništva, te feminizacija određenih profesija.

Ključne riječi: žene, tržište rada, socijalizam, tranzicija, diskriminacija

Position of women in the labour market in Croatia and Russia: comparative analysis

Abstract

This paper focuses on the position of women in the labour market and it is conceived as a comparative analysis of Croatian and Russian context. In order to understand the contemporary situation and trends in the labour market more fully, this paper chronologically encompasses both socialist period during which Croatia was a part of Yugoslavia and Russia was a part of Soviet Union, and the period of transition. The paper provides insight into some of the discriminatory practices that can be found in the labour market, such as disappearance of certain female dominated professions (textile industry), the setting up of entrepreneurship as well as feminization of certain professions.

Key words: women, labour market, socialism, transition, discrimination

1. Uvod

Tema (ne)ravnopravnosti spolova važna je i nezaobilazna tema svakog progresivnog društva. Nejednakost spolova ima brojne dimenzije, prisutna je u socijalnom, kulturnom, političkom i ekonomskom vidu života. Međutim, ekonomska je jednakost prema relevantnim teorijama o jednakosti spolova uvjet za postizanje bilo koje druge vrste jednakosti. Naime, Galić navodi kako su sudjelovanje žena i muškaraca na plaćenom radnom mjestu, priroda te društvena vrijednost rada koji rade u društvu uvijek ključni determinatori njihova općeg statusa u društvu (Galić, 2011:27). Utoliko je važno to problematizirati, teorijski promišljati te osmišljavati politike i mjere koje će za cilj imati dokidanje izvora nejednakosti te restrukturirati društvo na način da se uz pomoć raznih institucija zaustavi perpetuiranje nejednakosti spolova.

Ekonomska nejednakost spolova/rodova uvjetovana je rodnom segregacijom na tržištu rada, no može se promatrati i kao izravna posljedica rodne podjele rada. Osim toga, ekonomska nejednakost predstavlja rezultat različitih ekonomskih i političkih promjena koje su se u državama koje su predmet komparativne analize ovoga rada, Hrvatskoj i Rusiji, odvijale proteklih desetljeća. Valja, stoga, najprije objasniti položaj žena u socijalizmu, a potom i u kontekstu tranzicije i posljedica koje je tranzicija ostavila na žene u hrvatskom i ruskom kontekstu, to jest razmotriti kako je socijalistički odnosno kapitalistički sustav pristupio ženi i kako svaki ponaosob utječe na položaj spolova u svijetu rada kao i na preobrazbu spolnih/rodnih uloga. Važno je objasniti što uopće tržište rada predstavlja za žene, uzimajući u oblik sve vrste diskriminacije na temelju spola/roda.

Radom se nastoje predstaviti neki od pokazatelja kojima se može objasniti položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji proteklih nekoliko desetljeća, međutim fokus analize stavljen je na suvremene trendove kao što su: nestajanje određenih tipično ženskih zanimanja (tekstilna industrija), potom poticanje i afirmiranje ženskog poduzetništva kao mjerila ženske uspješnosti u suvremenom kapitalističkom svijetu te feminizaciju profesija.

Kako bi se osmislili mehanizmi uklanjanja izvora nejednakosti, podčinjavanja i ugnjetavanja na temelju spola/roda, najprije ih je potrebno prepoznati. Diskriminaciju žena na tržištu rada danas, moguće je prepoznati putem nekoliko indikatora, primjerice: kroz statistike koje jasno govore o većoj zastupljenosti žena među nezaposlenim i neaktivnim stanovništvom, potom kroz osvrt na nejednakost u plaćama, a zatim i razmatranjem mogućnosti i ograničenja u napredovanju u karijeri (*stakleni strop*).

Imajući u vidu recentnija istraživanja i teorijske radove o položaju žena na tržištu rada u Hrvatskoj, odnosno u Rusiji, cilj je ovoga rada prije svega pokazati na koji su način suvremene ekonomske preobrazbe kapitalističkog sustava pod krinkom tranzicije iz socijalističkog poretka u demokratski, utjecale na status žena u svijetu rada, odnosno na različite vidove i aspekte njihove nejednakosti. Pritom je bilo važno najprije rasvijetliti situaciju u doba socijalizma, a kako bismo razumjeli što je donijela tranzicija te tragom tih spoznaja i suvremene trendove.

2. Ciljevi i svrha

Osnovni cilj ovoga rada jest na temelju komparativne analize pokazati položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji danas, no imajući u vidu neke aspekte iz socijalističkog razdoblja koji se tiču (ne)ravnopravnosti žena u svijetu rada.

Ovim radom nastoji se ukazati da su uz postizanje ekonomske jednakosti usko vezane i ostale dimenzije jednakosti - kao ravnopravnost žena i muškaraca u političkom, socijalnom i kulturnom smislu. Razlog tome je, složiti ćemo se s autorima, što „relativna ekonomska moć ima utjecaj na druge dimenzije rodne stratifikacije“ (Collins i dr., 1993:185), drugim riječima „ekonomska neovisnost temelj je stvarne ravnopravnosti žena, samopoštovanja i egzistencijalne sigurnosti“ (Mildrag-Šmid, 2009:31). Dakle, pod pretpostavkom da je uspostava ekonomske ravnopravnosti preduvjet za jednakost spolova/rodova na svim spomenutim razinama, želi se ukazati na neophodnost osmišljavanja i provođenja novih politika koje će uklanjati sve izvore opresije nad ženama te uvažavati njihove identitete i kao žena i kao majki i kao radnica, u smislu donošenja raznih olakšica, fleksibilnijeg radnog vremena roditelja i tome slično i utoliko im omogućiti povoljniju ekonomsku pozicioniranost. Svrha ovoga rada također je i pokazati trendove na tržištu rada vezane uz suvremene ekonomske procese, kao i diskriminatorne prakse koje se javljaju kao posljedica tih trendova, a koji značajno utječu na položaj žena na tržištu rada danas.

3. Polazište i problem

Teorijska polazišta s kojih se može diskutirati navedeni problem su mnogostruka, disciplinarna kao i interdisciplinarna. Isto tako, različiti pravci feminizama polaze od različitih izvora ugnjetavanja žena i neravnopravnosti spolova/rodova te mogu biti određujući u pristupu i razradi ove teme. Primjerice, dok radikalne feministkinje „glavnim krivcem ugnjetavanja žena određuju patrijarhalni sustav koji je obilježen muškom dominacijom nad ženama u domaćinstvu i svim institucijama moći“, feministkinje marksističkog usmjerenja kapitalizam smatraju glavnim izvorom ugnjetavanja i eksploatacije žena (Vrcelj i Mušanović, 2011:45).

Budući da je pretpostavka ovoga rada da izvori podčinjavanja žena, odnosno neravnopravnosti spolova u sferi rada, počivaju ne samo u temeljima kapitalizma, već i u patrijarhalnosti društva, odgovarajućim teorijskim polazištem čini se socijalistički feminizam- „pravac feminizma koji proklamira stav da se potpuna emancipacija žena može provesti jedino unaprjeđenjem njenog javnog i društvenog života, odnosno ukidanjem ekonomskih i kulturnih izvora obespravljanja žena“ (Vrcelj i Mušanović, 2011:42). Vidimo kako taj feminizam na neki način čini dualnu teoriju „koja povezuje argumente marksističkog feminizma o kapitalizmu kao izvoru ženske obespravljenosti i argumente radikalnog feminizma o ulozi roda i patrijarhata“ (Vrcelj i Mušanović, 2011:42)

Kako bi teorijsko polazište pri problematiziranju navedenog problema bilo potpuno, u teorijsku koncepciju rada uključena je i feministička kritika dihotomije privatno-javno, koja je prema mišljenju autorica Siročić i Sutlović, najvidljivija u sloganu „osobno je političko“ (Siročić i Sutlović, 2013:47). Njome se pokazuje, između ostalog, kako se položaj žena u javnosti, uključujući i svijet rada, ne može gledati izolirano od privatne sfere žene, uključujući i njezin kućni rad i uloge u obitelji. A isto tako, koliko patrijarhalna struktura društva određuje sveukupni položaj žene prelazeći dihotomiju privatno-javno.

4. Razrada teme i rasprava

Za komparativni uvid u položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji primjerenim smatram prikaz jednog pa drugog konteksta, budući da se položaj žena mijenja ovisno o vremenskoj i prostornoj dimenziji te socio-kulturnim i političkim okolnostima u državi. Potom će se zaključno moći uočiti sličnosti i razlike položaja žena unutar navedenih konteksta. Budući da su i Hrvatska i Rusija zemlje u kojima možemo promatrati i analizirati prijelaz iz socijalizma u kapitalizam, odnosno iz nedemokratskog totalitarnog režima u demokraciju, prijelaz s planskog na tržišno gospodarstvo, valja početi upravo od ekonomskog i društvenog položaja žena u objema zemljama za vrijeme socijalizma, dakle počevši od dvadesetih godina 20. stoljeća u Rusiji, te četrdesetih godina 20. st. u slučaju Hrvatske. Potom slijedi objašnjenje procesa tranzicije putem izlaganja usporednih pokazatelja položaja žena u radnoj sferi, kako bismo uvidjeli na koji način je pojedina zemlja prolazila kroz taj proces i zašto nam je to važno mjesto i kada govorimo o položaju žena na tržištu rada danas.

Tranzicija je kao proces temeljne promjene u ondašnjim državama socijalističkog, odnosno komunističkog uređenja započela potkraj osamdesetih te početkom devedesetih godina 20. stoljeća, a vidjet ćemo kakve je promjene i trendove moguće promatrati pri usporedbi dviju navedenih zemalja, na putu od jednog do drugog društvenog uređenja.

4.1. Položaj žena u svijetu rada u socijalizmu i tranziciji - hrvatski kontekst

Ponuditi smislen pregled događaja, ograničenja i pomaka vezanih uz rad žena, u pogledu vremenske cjelovitosti, znači poći od četrdesetih godina 20. Stoljeća. To je vrijeme kada se Hrvatska nalazi u sastavu Jugoslavije, a koje su obilježile velike ekonomske i političke promjene koje mijenjaju društvenu klimu, otvaraju nova pitanja i restrukturiraju društvo kao cjelinu. Uz pretpostavku o upoznatosti sa socijalističkim pravnim uređenjem, kao i načelima centralizirane planske ekonomije i društvenog vlasništva, na temelju kojih je u dano vrijeme gospodarstvo Hrvatske bilo organizirano, krenut će se od aktivnosti i pokreta žena Hrvatske kao sastavnice Jugoslavije. Razlog tome je što, uz neodvojivost ženskog angažmana Hrvatske od ukupnog djelovanja na razini Jugoslavije, smatram da ne treba „promatrati žene isključivo kroz prizmu pasivnih žrtava opresivnih sistema, već kroz povijest njihove borbe za promjenu svojih neposrednih okolnosti, ali i društva pri čemu se, kao odgovor na takvo djelovanje, mijenjala i forma patrijarhata.“ (Siročić i Sutlović 2013:50, prema Walby 1990). Naime, uz uvod u prilike unutar ekonomsko-društvene sfere druge polovice 20. stoljeća, poznavanje kojih je preduvjet razumijevanja promjena u društvu koje će se događati prilikom tranzicije iz socijalističkog u kapitalistički sustav, neizostavno je spomenuti i specifičnost socijalizma u Jugoslaviji, a to je samoupravljanje. Samoupravljanje se odnosi na plan restrukturiranja društveno-javne sfere, i to uklapanjem svih resursa, i onih iz privatne sfere u jedinstveni socijalistički društveni sustav. Pitanja na koja se u ovome dijelu teksta nastoji odgovoriti su: što je to restrukturiranje donijelo ženama, na koji su način bile shvaćene njihove rodne uloge u vrijeme socijalizma, a što se s njima zbiva kasnije i koji su to trendovi koji prate tranziciju koja slijedi po slomu socijalizma.

1940-ih godina u kontekstu revolucionarne borbe za socijalistički poredak i socijalnu jednakost tema neravnopravnosti spolova/rodova napokon se izvodi u javni prostor, pri čemu potrebe i želje za uspostavom pravednijeg društva u Jugoslaviji postaju vidljive. Uspješnim djelovanjem u narodno-oslobodilačkoj borbi i antifašističkom pokretu žene pokazuju da ne žele biti subordinirane muškarcima pomičući granice svoga djelovanja i rada izvan privatne sfere. Valja istaknuti značaj Antifašističkog fronta žena, osnovanog 1942. godine, čija ostvarenja mijenjaju percepciju te nastoje zainteresirati i senzibilizirati društvo za potrebe žena, čime daju doprinos narednim generacijama žena. 1946. godine po prvi je put u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji rodna ravnopravnost zajamčena zakonom i to je godina od epohalnog značaja za naredne generacije žena, odnosno to je početak projekta stvaranja „nove

žene“. Preobrazba ženskog identiteta vezana uz preobrazbu položaja žena svakako čini dugotrajniji proces, a premda mu je 50-ih godina dvadesetog stoljeća progresivnost iz raznih razloga reducirana, žene su dotad ostvarile pravo na političku participaciju, pravo na obrazovanje te na plaćeni rad. Za razliku od šezdesetih, sedamdesetih će godina aktivnosti i pokreti žena ponovno biti oživljeni i intelektualno osvježeni. Uopće, socijalizam je vrijeme praksi koje uvelike doprinose društvenoj vidljivosti i ekonomskom osnaživanju žena. Činjenica da žene dobivaju mogućnost zapošljavanja predstavlja izlazak žena iz privatne u javnu sferu te širenje dijapazona aktivnosti žena, a podrazumijeva put ka ekonomskoj nezavisnosti koja je preduvjet postizanju ravnopravnosti na ostalim razinama.

Izlazak žena na tržište rada dakako ne znači da su žene u socijalizmu istinski oslobođene i *de facto* ravnopravne s muškarcima, što se može objasniti preprekama i ograničenjima na koje su žene nailazile u javnoj sferi. Naime, tijekom četrdesetih i pedesetih godina žene su bile na samom početku borbe za svoja prava, jednakost i pravednost, stoga ne čudi da se u tom trenutku tradicionalna društvena paradigma prema kojoj su smatrali da je biološki ili „prirodno“ da muškarci i žene rade različite poslove za koje su više ili manje sposobni/e, bila itekako prisutna. Prema kulturalnim pretpostavkama žene su se smatrale sposobnijima za brigu o drugima, njegovateljstvo i odgoj, drugim riječima, opslužiteljske aktivnosti, stoga im se poslovi u obrazovanju i zdravstvu pripisuju kao tzv. prirodne rodne uloge, dok muškarci i dalje ostaju „podobniji“ za voditeljske pozicije kao i one fizički zahtjevnije kao što je sfera manualnog rada. Iz čega zaključujemo, kako je i za vrijeme socijalizma, prisutan trend feminizacije određenih profesija. Dakle, prva je prepreka s kojom se žene suočavaju pri izlasku na tržište rada, to što im je radno mjesto uvjetovano spolom/rodom. Rodna je segregacija, naime, unatoč proklamiranoj jednakosti žena s muškarcima, od samog početka bila prisutna u radnoj sferi, stoga prve oblike diskriminacije možemo poistovjetiti s kontinuiranom praksom spolne podjele rada. Uvriježen stav da su žene primarno vezane uz kuću, njegovateljstvo, brigu i pomoć te da su tek dodatna pomoć kućnom budžetu uz primarnu plaću muškarca, tradicionalno financijskog „skrbnika“ za obitelj, utjecala su na to da su žene od samog početka dobivale manje zahtjevne i manje plaćene poslove nego muškarci. Osim toga, na žene se još uvijek gledalo prvenstveno kao na majke i kućanice, dok je njihov rad u javnoj sferi, bio slabije vrednovan.

Čini se važnim istaknuti proturječje socijalističkog sustava, koji se sastoji u tome da je ženi dodjeljena nova uloga, naime ona sada postaje i radnica, no istovremeno ju se ne lišava obveza koje već ima, već se od nje se istodobno i dalje očekuje da se stara za kućanstvo,

muža, starije članove obitelji, djecu i uopće sve što pripada privatnoj sferi. Stoga, „žene u puno većoj mjeri negoli muškarci moraju kombinirati plaćeni i neplaćeni rad, što dovodi do dvostruke opterećenosti“ (Leinert Novosel, 2003:107). Dakle, premda je to trebalo biti vrijeme emancipacije žene, činom privređivanja, odnosno izlaskom na tržište rada, formiranje „novog tipa“ žene koja će ekonomskom neovisnošću biti posve emancipirana naišlo je na prepreku. „Privatni patrijarhat“ je sve vrijeme funkcionirao - s obzirom da se žene nisu oslobodile kućanskih obveza, u stvarnosti su odrađivale duplu smjenu. Preopterećenost žena smatra se i jednim od faktora koji su utjecali na stvaranje nepovoljne demografske slike, što je rezultiralo uvođenjem raznih olakšica vezanih uz majčinstvo. Možemo zaključiti kako iz nepravilne redistribucije kućanskih poslova i obiteljskih obveza proizlazi problem slobodnog vremena i time onemogućavanje pune participacije žena u javnom društvenom životu, što povlači i probleme rodnog jaza u plaćama i nejednakih mogućnosti u napredovanju. Na slične probleme naići ćemo i kasnije u ruskom kontekstu. Slijedeći feminističku maksimu „osobno je političko“, logično slijedi da supstancijalne rodne ravnopravnosti u društvu neće biti, dokle god je nema u kućanstvu, u obitelji, uopće u privatnoj sferi. Dvostrukim opterećivanjem žena, socijalističko društvo ustvari je pomoglo u perpetuiranju rodne nejednakosti u obitelji i u društvu (Einhorn, 1993:41).

Uz rodnu segregaciju u sferi rada koja se različito očitovala unutar zemalja diljem socijalističkog/komunističkog bloka, djelomične dvostruke opterećenosti i pragmatičnog pristupa ženskim ulogama, postojale su i neke druge prepreke i ograničenja na putu do ravnopravnosti, najprije u percepciji i kulturalnim pretpostavkama o ženi, nerijetko temeljenim na arhetipskoj predodžbi, što bi značilo da se smatralo da je žene potrebno štititi i nadzirati, odnosno kontrolirati, što je doprinosilo daljnjem perpetuiranju paternalizacije žena. Lišavajući žene subjektiviteta imalo je tako negativan utjecaj i pri zapošljavanju žena. Dakle, socijalistički režim omogućava ženama izlazak na tržište rada i napredak na mnogim razinama, međutim ne uspijeva u potpunosti postići proklamiranu ravnopravnost spolova/rodova zbog spomenutih razloga. Socijalizam nije, kako smatra Barbara Einhorn (Einhorn, 1993:40), emancipatorskim praksama žene učinio jednakim građanima, već majkama-radnicama. Točno je da je upravo socijalističko razdoblje vrijeme kada su žene na ovim prostorima, uz politička prava i pravo na obrazovanje, prvi put izborile materijalna i socijalna prava, no pozitivne promjene se tijekom osamdesetih godina, usporedo s retradicionalizacijom rodnih uloga kao posljedice repatrijarhalizacije društva, dijelom usporavaju i poništavaju. Naime, repatrijarhalizacija kao proces snažnije počinje krajem 80-

ih, u vrijeme dubinske krize socijalizma, a ubrzava se raspadom Jugoslavije, ratnim događanjima i slomom socijalističkog poretka. Devedesetih godina, u vremenu tranzicije, položaj žena postaje sve nepovoljniji do razine da žene imaju manje prava i slobode nego li ranije. U društvenom je fokusu veličanje uloge majke koja će imati ulogu u reprodukciji svoje nacije, dok emancipacija i profesionalni život žena pada u drugi plan. Dakle, prema riječima autorice Bonfiglioli „rodni režim ‘zaposlene majke’ iščeznuo je s nestankom socijalističkog režima i raspadom Jugoslavije. Slični trendovi nastajali su diljem Europe gdje su se i postsocijalistički i kapitalistički rodni režimi počeli približavati novome neoliberalnom modelu“ (Bonfiglioli, 2014:131).

Razdoblje društvenog procesa u postsocijalizmu koji u Hrvatskoj započinje s 1990-om godinom, poznajemo i pod terminom tranzicija. Što se tiče same uporabe termina, neki autori objašnjavaju kako „teze o tranziciji nisu usmjerene isključivo na političku sferu već, primjerice u slučaju bivših socijalističkih društava, tematiziraju i korjenite promjene ekonomskog poretka koje se manifestiraju kao prijelaz od planskog i centraliziranog gospodarstva prema tržišnoj privredi“ (Žažar, 2015:175). Budući da se u ovom radu tranziciju ne promatra isključivo kao političku ili ekonomsku promjenu, već se analiziraju razni socio-ekonomski čimbenici i procesi toga vremena važni za status žene u društvu, čini se prigodnim koristiti obuhvatniji pojam *društvene tranzicije* (Žažar, 2015:175 prema Tomić-Koludrović i Petrić, 2007a).

1991. godine započinje proces transformacije hrvatskoga socijalističkog i polutržišnog gospodarstva u sustav temeljen na privatnom vlasništvu i otvorenoj tržišnoj ekonomiji, prate ga ubrzana industrijalizacija i proces privatizacije. Osim mnogostrukih promjena gospodarske, odnosno ekonomske prirode, dolazi i do preokreta u socijalnom, odnosno društvenom životu. Uslijed takovih promjena vrlo loše su prošli niži slojevi društva, no kako neki autori/ce ističu, neizostavno je spomenuti „žene, na koje u gospodarski najtežim razdobljima tranzicije pada najveći teret privređivanja“ (Petrić i Tomić-Koludrović 2007a:2). Osim toga, budući da je Hrvatska kroz tranziciju morala prolaziti snoseći još i posljedice ratne agresije, pojavila se potreba da se ekonomija nastoji prilagoditi potrebama obrane, što mijenja položaj žena i pristup rodnim ulogama. Naime, osim što gospodarstvo i ekonomija općenito trpe velike štete, i demografska slika Hrvatske u poraću bila je nepovoljna. Ponovno se počinje veličati uloga žene kao majke i sugerirati njezino vraćanje u privatnu sferu. Dakle, riječ je o jednom od ključnih procesa vezanih uz žene kao i shvaćanje ženskih uloga u tadašnjem hrvatskom kontekstu, a to je njihov „povratak kući“, uz redukciju

ženskog identiteta na ulogu supruge i majke. Funkcionalan pristup ženama vrlo je očigledan, ako imamo na umu da se u vrijeme kada nedostaje radne snage na tržištu rada, žene izvode na tržište, međutim kada je demografska slika nepovoljna, žene trebaju biti fokusirane na svoju reproduktivnu ulogu te majčinstvo koje im treba predstavljati glavnu vrijednost i prioritet. Takav pristup ženskoj ulozi u društvu vrlo je problematičan jer vidimo kako se promjene u percepciji žena i njihovih uloga ne odvijaju zbog prepoznavanja potreba žena i osvješćivanja društva o ženskim ljudskim pravima, već radi potreba društvenog sustava, demografskog stanja i potreba tržišta rada. Iz toga proizlazi, kako patrijarhalno društvo u poveznici s novouspostavljenim kapitalističkim proizvodnim odnosima radi opresiju nad ženama, (o)stavljajući ih u nepovoljan položaj. Upravo na tu kombinaciju opresivnih mehanizama upozorava socijalistički feminizam. Zaključno možemo reći kako socijalističko uređenje nije riješavalo pitanje patrijarhata, odnosno patrijarhalne spolne/rodne podjele rada već je bilo usmjereno na način da i muškarci i žene služe prije svega ideološkom projektu socijalizma, odnosno sustavu. Dakle, žensko je pitanje bilo uklopljeno u klasno pitanje te se emancipacija žena trebala dogoditi kao sastavni dio emancipacije radničke klase, što se nažalost, nije dogodilo.

4.2. Položaj žena u svijetu rada u socijalizmu i tranziciji - ruski kontekst

U nastojanju da se ukaže na značaj promišljanja ove teme, već na početku možemo se složiti s teoretičarkom Viktorovnom (Viktorovna, 2009:2) koja ističe kako je u ruskoj sociologiji nedovoljno istraživani rodni aspekt sudjelovanja žena na tržištu rada, utjecaj rodne hijerarhije na izravno ponašanje muškaraca i žena na radnom tržištu kao i utjecaj rodnih stereotipa. Problematiziranje ove teme u ruskom, kao i u slučaju hrvatskog konteksta, traži najprije kratku analizu ekonomskih procesa u Rusiji važnu pri razumijevanju problematike položaja žena na tržištu rada te trendova s kojima se današnje rusko društvo suočava. Socijalizam je i ruskim ženama u ondašnjem Sovjetskom Savezu omogućio izlazak na tržište rada i mnoga druga dotad neostvarena prava, premda nikako ne emancipaciju ili supstancijalnu ravnopravnost, što je prva zajednička karakteristika dvaju promatranih konteksta. Pitanje na koje se ovdje pokušava odgovoriti jest što je u ovom kontekstu tržište rada donijelo ženama, a slijedom toga i objasniti zašto siromaštvo i nezaposlenost u Rusiji tako dugo imaju „žensko lice“ i kojim se to okolnostima i razlozima može objasniti. Teško je bilo pretpostaviti na koji će način reagirati mase ljudi koje će po padu socijalizma ostati bez

posla, mogao se očekivati ili društveni kaos i izgubljenost ili pak organizirani pokreti ljudi koji će se boriti za svoje interese.

Za sovjetsko vrijeme karakteristične su brojne promjene i pozitivni pomaci, nalik onima koji su se zbili u Jugoslaviji. Nakon revolucinarne 1917. na vlast dolaze boljševici, a žene u Rusiji nakon dugogodišnje borbe službeno dobivaju socijalna i politička prava. Međutim, radi se o postizanju deklarativne, formalne jednakosti. Dakle, premda žensko pitanje u ranoj postrevolucionarnoj fazi još nije riješeno, ono se proglašava rješeno i time je ženski pokret zaustavljen.

Kada se u Sovjetskom Savezu pojavljuje potreba za radnom snagom, žene izlaze na tržište rada, no iako žene imaju važno mjesto i predstavljaju potrebnu radnu snagu, u društvu je primarna obveza žena reproduktivna uloga u izgradnji nacije. Medijski prostor ostaje prepun poruka koje upućuju žene da ostanu usmjerene na rađanje djece i odgoj te neizostavnu brigu za kućanstvo. Te poruke koje su se slale propagandnim putem plod su već odavna ukorijenjenog patrijarhalnog obiteljskog modela prema kojemu je žena ta koja je dužna obavljati neplaćeni posao, bez obzira na novostečene obveze u javnoj sferi, dok je muškarac slobodan posvetiti se samo plaćenom poslu, vani, na tržištu rada. Takva neravnomjerna raspodjela „predindustrijskih obveza“ poput navedenih, spriječila je žene da sudjeluju na tržištu rada na način na koji je to muškarcima omogućeno, a poslodavci su ih utoliko vidjeli kao „nepovoljnu radnu snagu“ koja bi im više otežala, nego li doprinijela poduzeću (Bridger i Kay, 1996: 22). Žene su, da se zaključiti, odmah po izlasku na tržište rada smatrane drugorazrednom radnom snagom. Poslodavci su bili skloniji zapošljavati mušku radnu snagu, kao što su u rezovima bili skloniji otpuštanju žena kao tehnoloških višaka, tvrde Bridger i Kay (1996: 22). Jasno je, dakle, kako je upravo nejednakost u privatnoj sferi prouzročila nejednakost u javnom životu, onemogućavajući time istinsku ekonomsku nezavisnost žena. Stoga dijelim stav s autoricama koje ističu kako postizanje ravnopravnosti muškaraca i žena u društvenoj sferi nije moguće bez promjena patrijarhalnih odnosa u obitelji (Valerjevna, 2003:100).

U sovjetskom je sistemu rodni identitet bio ključni princip funkcioniranja, a muškarci i žene igrali su različite uloge pri izgradnji sustava i društva u cjelini. Ashwin navodi kako neke autorice (Wood, 1997:3), promišljaju u kojoj su mjeri uopće boljševički motivi bili emancipatorni, a u kojoj instrumentalni, odnosno nastoje proširiti analitički okvir na način da bude vidljivo da boljševici nisu bili usmjereni na oslobođenje žena od muškaraca, već na nastojanje da ukinu subordiniranost žene patrijarhalnoj obitelji, kako bi i muškarci i žene

bolje služili poretku (2000:5). Dakle, ono što je bilo zajedničko i muškarcima i ženama jest da su najprije trebali služiti državi, no služili su državnoj vlasti na različite načine. „Što se tiče žena, njihova je uloga definirana kao radnice- majke koje su bile dužne raditi, ali i reproducirati nove generacije radnika, kao i nadgledati kućanstvo“ (Ashwin, 2000:1), dok su muškarci bili oni koji će kroz uloge „menadžera, voditelja, vojnika, radnika“ izgraditi komunistički sistem. Čini se, dakle, kako su muškarci bili oni koji trebaju graditi sustav, dok se žene koriste kao „sredstvo“ pri izgradnji sustava. Moglo bi se reći da se od muškaraca očekivalo da budu usmjereni na proizvodnju, dok je ključna uloga žena ostala reprodukcija. Razvidno je da se ženskim ulogama manipuliralo, najprije se žena počela veličati kao radnica, a u situacijama demografskih oscilacija prvenstveno se glorificiralo majčinstvo. Čini se kako je sovjetska žena u potpunosti bila lišena subjektiviteta.

Ovo je važno mjesto, jer možemo uočiti razlikovanje dvaju promatranih konteksta. Naime, u realsocijalističkim društvima kao što je bilo sovjetsko, „u praksi su manipulirali položajem žena kao načinom za postizanje bolje stabilnosti sustava“ (Leinert Novosel, 1999:33), dok je u samoupravnom socijalizmu, kakav je bio u Jugoslaviji, pravac politike glede žena ipak dosljedniji, odnosno „koncept žene u društvu ovdje nije bio upitan, ali se na njemu permanentno radilo s ciljem osiguravanja jednakih mogućnosti žena u društvenom djelovanju. Tako ovdje ideja da se žene kao društvena grupa vraćaju natrag u kuću kad je to potrebno nije dolazila u obzir“ (Leinert Novosel, 1999:33).

Prema riječima Sarah Ashwin u sovjetsko vrijeme „žena ne ovisi više o svome mužu, već o svome poslu“ (2000:5), a Stalin smatra kako je upravo time riješio „žensko pitanje“ te se ono idućih 60 godina ne problematizira. Pitanje integracije žena u društvo, ostvarivanje ženskih ljudskih prava i borba za jednakost spolova ponovno postaju dio društvenih debata tek u vrijeme perestrojke (1985.) i glasnosti (1987.), za vrijeme Mihaila Gorbačeva.

Uz izlazak žena na tržište rada, istovremeno su trebale biti usvojene i prakse koje su još u predrevolucionarno vrijeme osmislile boljševička aktivistkinja Aleksandra Kolontaj, Inessa Armand i Nadežda Krupskaja, a sastojale su se u tome da se obveze poput brige za kućanstvo, čišćenje, kuhanje, odgoj djece također premjeste iz privatne u javnu sferu, na način da se osnuju javne kuhinje, praonice, centri za popravke odjeće te ustanove koje bi bile svojevrsne preteče vrtića. Tijekom 1920-ih godina, revolucionarni su planovi za potpuno podruštvljenje brige za djecu postepeno napušteni iz praktičnih razloga, navodi Ashwin, a uloga majke ostaje središnjim političkim problemom (Ashwin, 2000: 10).

Čini se kako je Stalin žene oslobodio jedino od slobode- od građanstva, stoga ne začuđuje što su žene imale negativan stav prema feminizmu, činilo se da im je feminizam, odnosno emancipacija, pogoršala položaj. Naime, s „emancipacijom“ su dobile dvostruku ulogu, više posla i odgovornosti, a i dalje manje plaće i nepoštivanje. Neke se autorice slažu da u sovjetskom društvu izlazak žena na tržište rada nije znak prihvaćanja pluralnosti i individualnih sloboda, radije jačanje esencijalnih rodni uloga, što se može objasniti činjenicom da se na tržištu zahtijevaju maskuline karakteristike (Pilkington, 1996:10 prema Atwood, 1990). To je odgovor na pitanje o tome što je ženama u sovjetskom socijalizmu donio izlazak na tržište rada. Valja podsjetiti kako je u socijalističkom uređenju kreiran novi tip žene, međutim ne slobodne i emancipirane žene, već majke- radnice. Problem je, naime, što socijalizam ne dovodi u pitanje patrijarhat, kako privatni, tako ni javni, već se smatra kako će se riješavanjem klasnoga riješiti i žensko pitanje. Aleksandra Kolontaj, boljševička aktivistkinja i glasovita govornica i teoretičarka ženskog pitanja, smatra da je ono bilo izazvano isključivo društvenim i kapitalističkim ekonomskim razvojem koji je uveo žene u industriju. Kolontaj ističe da to jest bio progresivan korak za žene jer im je omogućio da se oslobode ekonomske zavisnosti o svojim muževima i postanu punopravne članice društva, no bilo je previđeno da ostave kod kuće kućanske obveze, što se nije dogodilo. Smatra kako su u početnoj fazi kapitalističkih odnosa žene su iskorištene kao najamna radna snaga, te je utoliko njihovo oslobođenje smatrala neraskidivo povezanim s oslobođenjem proletarijata. Drugim riječima, žensko je pitanje izdvojila kao jedan od oblika proletherske klasne borbe, stoga u skladu s tim- „samo socijalizam mogao bi osloboditi ženu radničke klase“ (Vest, s.a.).

Nakon socijalističkog razdoblja koje završava raspadom Sovjetskog Saveza, uslijedio je društveni kaos koji donosi pad životnog standarda za mnoge obitelji, međutim, složit ćemo se s Sue Bridger i Rebeccom Kay, taj je prijelaz najviše bio poguban za žene, kao i u Hrvatskoj. Naime, pođemo li od statističkih vrijednosti, 1980-ih godina (socijalizam) radilo je 90% žena, čineći tako prijeko potrebnu radnu snagu, a već 90-ih godina (doba tranzicije) „žene čine apsolutnu većinu službeno registriranih nezaposlenih“, točnije više od 80% (Bridger i Kay, 1996:21). Dakle, položaj žene nije bio povoljan, ni u socijalizmu, a posebice ne u tzv. prijelazu u kapitalizam, jedino se neravnopravnost manifestirala na različite načine. U socijalizmu je problematičan način na koji su poslodavci birali zaposlenike, radije muškarce nego li žene, potom kriteriji otpuštanja (radije se otpuštalo žene nego muškarce, op.), a posebno se čini prijepornim problem „dvostruke opterećenosti“ ili „duple smjene“ žena. No, valja naglasiti da je usprkos svemu pravo na rad svima bilo zajamčeno i ono se u pravilu

koristilo, dok je u vrijeme tranzicije na djelu naglašen proces retradionalizacije rodnih uloga što je posljedično značilo redukciju prava na rad na uštrb žena. Ne samo da žene nisu više potrebne kao radna snaga zbog promjena potreba tržišta rada i pratećih trendova poput deindustrijalizacije, već im pravo na rad više nije zajamčeno. One na taj način ponovno postaju ekonomski ovisne o muškarcima. Autorice Kotkina, Gruzdeva i Ržanicyna, ističu kako je nakon raspada SSSR-a te na samom početku tranzicije na burzi rada na svakih 10 registriranih nezaposlenih, dolazilo 8 žena (1991:178). Razlog tome su mnoge teškoće s kojima su se žene nosile; s jedne strane bile su nespремne nositi se s konkurencijom, nesigurne u sebe i svoje sposobnosti, a s druge, nerijetko su bile prekvalificirane. Naime, slobodna mjesta bila su ona za švelje, tajnice, asistentice, čistačice, dok su žene u to vrijeme većinom imale više srednje ili specijalno obrazovanje i utoliko nisu bile „odgovarajuća radna snaga“. Riječ je ne samo o objektivnim, već i o subjektivnim okolnostima koje su utjecale da žene ne budu konkurentne na tržištu rada. Prema spomenutim autoricama (Kotkina, Grizdeva, Ržanicyna, 1991) to je s jedne strane zaostajanje žena za muškarcima na razini profesionalnih usavršavanja i kompetencija, potom prevladavanje žena-specijalista u „običnim“ zanimanjima, i naposljetku, zaštitnička državna politika, prema kojoj su gotovo sve obiteljske olakšice vezane uz ženu, što znači da ženska radna snaga manje odgovara poduzećima. S druge strane, postoje i okolnosti subjektivnog karaktera, poput psihološke nepripremljenosti žena da se natječu za radna mjesta, jer su se navikle na dotadašnju sigurnost, to jest zaštićenost u sferi rada. Valja istaknuti da problem nije bilo samo u neskladu između ponude i potražnje na tržištu rada, već u „jasnim i dokumentiranim preferencijama poslodavaca da biraju muškarce“ (Bridger i Kay, 1996:22). Kao potvrdu navedenih tvrdnji, autorice navode kako je 1990. godine 79% ispitanih poslovnih menadžera izjavilo kako će „izabrati ženu samo ako posao nije pogodan za muškarca“ (Bridger i Kay, 1996:23 prema Ržanicyna, 1993). Imajući na umu ove činjenice, jednostavno je odgovoriti i na drugo postavljeno pitanje, naime jasno je zašto najveći dio nezaposlenog stanovništva u postsocijalističkoj Rusiji čine žene, a ta je nezaposlenost i objašnjenje feminizacije siromaštva u Rusiji.

5. Žene na tržištu rada danas

Neki od pokazatelja situacije na tržištu rada i njihova značenja za žene u socijalizmu i tranziciji, u hrvatskom i ruskom kontekstu, predložak su za analizu situacije danas. Za razumijevanje suvremene situacije važno je osvrnuti se na određene trendove vezane uz

tržište rada kako bismo bili u mogućnosti procijeniti što je u tom smislu zajedničko položaju žena u hrvatskom i ruskom kontekstu, a koje su predmet ove komparativne analize. Zatim će se ukratko izložiti koji oblici diskriminacije žena na tržištu rada proizlaze iz tih trendova, a potom dati i kratak pregled zakonskih mjera i propisa koji diskriminatorne prakse zabranjuju.

Suvremeni trendovi na tržištu rada o kojima će biti riječ su propadanje industrijskih sektora u kojima su najzastupljenije žene i utoliko nestajanje tipično ženskih zanimanja, gubitak radnih mjesta, feminizacija slabije plaćenih profesija, a potom predstavljanje uzlaznog trenda kao što je plasiranje poduzetništva, te iako se time osobito ne bavim, valja ukazati na „sivu ekonomiju“, koja također ulazi u primjetne trendove, a važna je za razumijevanje problematike položaja žena u kapitalizmu. Budući da je riječ o sličnim trendovima u Hrvatskoj i Rusiji, teza je da položaj žena na ruskom i hrvatskom tržištu rada karakterizira više sličnosti, negoli razlika.

5.1. Položaj žena, okolnosti, trendovi i promjene

Na položaj žena na tržištu rada utječu razni posttranzicijski trendovi. Naime, početak 21. stoljeća obilježavaju procesi poput nestajanja nekih tradicionalno tipično ženskih zanimanja, kao što je tekstilna industrija, potom slijedi feminizacija slabije plaćenih profesija, utoliko i feminizacija siromaštva, a posljedično i posezanje za dodatnim izvorom prihoda sudjelovanjem u „sivoj ekonomiji“. Kao uzlazni trend javlja se plasiranje poduzetništva, a valja utvrditi što stoji iza takovih iluzornih kapitalističkih aranžmana.

Prije nego li se usmjerimo na nestajanje tekstilne industrije i položaj tekstilnih radnica (silazni trend), odnosno planiranje i razvoj poduzetništva (uzlazni trend), ukazat ću na još neke od primjetnih pojava vezanih uz današnje kapitalističko tržište rada.

Prvi trend kojega smatram važnim predstaviti za razumijevanje problematike položaja žena na tržištu rada, kako u Hrvatskoj, tako i u Rusiji jest feminizacija slabije plaćenih zanimanja, a kao izravnu posljedicu i feminizaciju siromaštva. Naime, „žene iskušavaju siromaštvo u puno više razina nego muškarci“, te utoliko možemo govoriti o prisutnosti ovog fenomena u hrvatskom društvu (Galić, 2011:28). Autorica u istom radu objašnjava kako su s poraslom ekonomskom globalizacijom, žene inkorporirane u globalnu ekonomiju kao izvor jeftinog rada, a smatram kako valja nadodati kako su žene na neki način to i ostale. Naime, prema rezultatima istraživanja CESI, ističe se kako je rodna razlika itekako primjetna – „muškarci su zastupljeniji među onima koji rade na ugovore na neodređeno te dominiraju u

privatnom sektoru, dok su žene češće zaposlene putem ugovora na određeno vrijeme te češće rade u državnoj službi i civilnom sektoru“ (Repalust i Velimirović, 2015:26). Pritom valja ukazati i na još jedno proturječje sustava, a to je da „unatoč tome što žene postižu bolje rezultate tijekom školovanja te su češće obrazovanije od muškaraca i dalje zarađuju manje od muških ispitanika“ (Repalust i Velimirović, 2015:26).

Iduća važna postavka u razumijevanju položaja žena jest nesigurnost, na koju se može gledati kao na trend. Naime, prema rezultatima istraživanja o mladima na tržištu rada (CESI), utvrđeno je kako mladi sve više izražavaju strah vezan uz svoj položaj na tržištu rada, a pritom su „najviše vrijednosti povezane uz sljedeće komponente: gubitak posla (3,34), nemogućnost zaposlenja (3,14), nemogućnost financijskog osamostaljenja (3,15) te nemogućnost stambenog osamostaljenja (3,22)“ (Repalust i Velimirović, 2015:20). Važno je napomenuti kako žene uz niže obrazovane i nezaposlene „imaju više prosječne rezultate na skali ukupnog straha za budućnost“ (Repalust i Velimirović, 2015:21).

Žene koje na tržištu rada teško opstaju te osjećaju nesigurnost ili se nalaze u neizvjesnim položajima, zbog prekarnosti se odlučuju na sudjelovanje u neformalnoj, sivoj ekonomiji koja „u osnovi podrazumijeva obavljanje ekonomske aktivnosti mimo odgovarajuće pravne regulative (neformalna ekonomija) ili protivno pozitivnim propisima (ilegalna ekonomija)“ (Topić, 2006:1). Važno je spomenuti ovaj sektor ekonomije u ovom kontekstu jer neki autori govore kako je danas moguće govoriti ne samo o dvostrukoj, već i o trostrukoj opterećenosti žena. Naime, osim već ranije odrađivanog neplaćenog posla u kući, i jednog plaćenog posla u javnoj sferi, žene sve češće odrađuju i dodatne poslove.

Slijedi kratak pregled promjena u tekstilnoj industriji Hrvatske i Rusije uz fokus na položaj tekstilnih radnica od socijalizma da suvremenosti. Upravo u nizu promjena u industrijskom sektoru koji propada u kapitalizmu, a stvaran je u socijalizmu, ponajviše se očituje problematičnost kapitalističkih aranžmana za položaj žena, stoga može poslužiti kao ilustracija inoga. Posljednji dio teksta bavi se poduzetništvom, koje predstavlja specifičnu temu s obzirom na kontekst tranzicijskih, odnosno posttranzicijskih društava.

5.1.1. Žene u tekstilnoj industriji- komparativna analiza

Budući da je kao žrtva, kako tranzicije, tako i ekonomske krize, tekstilna industrija u oba spomenuta konteksta pretrpjela mnoge promjene, pred zaposlene u tom industrijskom sektoru postavljeni su mnogi izazovi. Kako bi se lakše stvorila predodžba o stanju u tekstilnoj

industriji, valja se podsjetiti izvještaja Državnog zavoda za statistiku iz 2011. prema kojem je „Hrvatska 1990. imala 126 314 zaposlenih u proizvodnji tekstila i proizvodnji odjeće, dok je u listopadu 2011. broj bio 21 373, od čega su žene brojile 17 903“ (Milat, 2011:60). Dakle, radi se o gubitku više od sto tisuća radnih mjesta, dok predožbu o Rusiji možemo dobiti temeljem podatka koji govori kako je udio tekstilnog sektora u bruto domaćem proizvodu snižen 30 puta, s 12% u 1991. do 0.4% 2005. godine. Osim toga, 2009. godine 15% radnika prelazi na nepuno radno vrijeme, dok 10% odlazi na prinudni odmor prema inicijativi poduzeća.

Tekstilna industrija svjedoči diskriminatornim praksama koje su bile prisutne i u socijalizmu, međutim osobito su pojačane u tranziciji. Problematična je već i sama činjenica da je upravo tekstilna industrija kao slabije plaćena laka industrija, tipično ženska, a kad se u obzir uzme još i potplaćenost žena u odnosu na muškarce, dobiva se jasnija predodžba o položaju žena koje rade u tom sektoru. Najočitiiji oblik diskriminacije je, dakle, jaz među plaćama zaposlenih muškaraca i žena u tome sektoru. U slučaju Hrvatske „plaće žena su 31% niže od plaća muškaraca“ (Šokčević, 2009: 41). U Rusiji se statistički podaci o rodnom jazu u plaćama unutar tekstilne industrije ne navode. Valja istaknuti da se kod nejednakosti plaća disproporcionalnost zamjećuje na dvije razine. Riječ je najprije o potplaćenosti ženske u odnosu na mušku industriju, ali i potplaćenosti ženskog rada neovisno o ovoj podjeli (Milat, 2011: 60). No, osim ovog vrlo očiglednog pokazatelja, prisutni su i razni drugi načini diskriminacije, ponekad ne tako vidljivi na prvi pogled. Riječ je o ograničenjima poput „slabijeg pristupa obrazovanju ili stručnom osposobljavanju koji se često pripisuje dvostrukoj opterećenosti (radom izvan kuće i u kući)“ (Borić, 2009:15). Uz diskriminatorne prakse temeljem spola/roda koje se mogu opažati u industriji tekstila u Hrvatskoj i Rusiji, postoje još brojni drugi faktori kojima se da objasniti nepovoljnost položaja ove industrije u današnje vrijeme. Naime, nedostatak kvalitetne dvosmjerne komunikacije u organizacijskoj strukturi, ukorijenjenost stereotipa o ženskoj ulozi i osobnosti (misli se prije svega na očekivanu šutljivost i podređenost žena), neučinkovitost u smislu primjenjivanja novih znanja i tehnologija, jasno je da se ne može očekivati rast proizvodnje, što nadalje znači manju konkurentnost hrvatske tekstilne industrije u odnosu na ostale europske zemlje. Premda se mogu opažati neki isti obrasci u tekstilnim industrijama Hrvatske i Rusije, postoje zamjetne razlike u položaju i razvoju tog sektora. Naime, u Hrvatskoj je taj sektor već gotovo ugašen, odnosno nalazi se pred izumiranjem, dok se u Rusiji redovno provode mjere koje su usmjerene na rad i razvoj toga sektora. Premda je laka industrija, a osobito tekstilna, osjetila posljedice ekonomske krize, te su mnoge tvornice zatvorene i rast proizvodnje je značajno

opao, tekstilna se industrija uspjela djelomično oporaviti, i to prije svega zahvaljujući tome što država svake godine donosi planove i programe za poticanje razvoja sektora lake industrije. U Hrvatskoj unatoč svim problemima i izazovima s kojima se nose tekstilne radnice i radnici, tekstilna, dominantno ženska industrija, ostaje marginalizirana i ne zadovoljava potrebnu pažnju državnih institucija. Naime, „država godinama toj industriji tolerira plaće niže od minimalne te kršenje radničkih prava, čime sama industrija postaje plodno tlo za financijske makinacije, manipulacije radnicima, strmoglav pad razine komunikacije te bujanje mobbinga, spolnog uznemiravanja i teroriziranja“ (Prlenda i Šinko: 2009:57). Za razliku od takve nepovoljne situacije ovdje, Rusija bilježi povoljnije trendove. Naime, u siječnju 2016., objavljen je *Program potpore za lake industrije 2016. godine*, a usmjeren je na doprinos tehničko-tehnološkoj modernizaciji industrijskih poduzeća, poticanje potražnje za domaćim proizvodima te povećanje volumena proizvodnje.

Na kraju, da se zaključiti kako je ovaj sektor lake industrije, stvaran u socijalističkom uređenju, a uništen u kapitalističkom, tijekom tranzicije pretrpio brojne promjene i izazvao različite socijalne nepravde na uštrb žena te prouzročio gubitak radnih mjesta. Izvor frustracije bio je iznimno neprimjeren odnos uprave prema radništvu, ignoriranje njihovih potreba, ušutkavanje njihovih pobuna, sustavno prikrivanje nepravdi i neisplaćivanje zasluženih plaća. Rezultat se ogleda u broju zatvorenih tvornica i nezaposlenih ljudi, napose žena. Teškoće i problemi s kojima se suočavaju radnice u tranziciji slični su i u ostalim sektorima, stoga su se određeni obrasci odnosa i ponašanja u organizacijskoj strukturi tvrtki mogli opažati i izvan tekstilne industrije.

5.1.2. Žene u poduzetništvu - komparativna analiza

Pri analizi suvremenih trendova, važnih u promišljanju pozicije žena na tržištu rada, neizostavno je promisliti uzlazni trend poticanja i razvoja poduzetništva žena. Naime, upravo u skladu s neoliberalnom kapitalističkom paradigmom, gdje najsposobniji i „najbolji“ opstaju, u društvu se plasira ideja individualnog poduzetništva među ženama, kao potencijalnog načina za njihovo ekonomsko osnaživanje. Poduzetništvo, naime, podrazumijeva neovisnost o poslodavcu, izvor prihoda kao i potencijalno samoostvarivanje poduzetnice kroz realizaciju vlastitih ideja. Pojava poduzetnica u razvijenom svijetu u protekla dva desetljeća usko je povezana s demokratizacijom društva i samoinicijativnošću žena. Međutim, u tranzicijskim je zemljama situacija dakako drugačija, odnosno okolnosti su otežane. Naime, smanjenje javnog

sektora, gubitak radnih mjesta, gašenje nekih industrijskih sektora poput tekstilne industrije, generalno loše stanje društvenog sustava socijalne zaštite, okolnosti su koje ne predstavljaju pogodnu klimu za razvoj ženskog poduzetništva. Prepreke se ponajprije tiču (ne)dostupnosti financijskih sredstava, ali i nedostatka informacija, neprilagođenosti tržišta te neodgovarajuće izobrazbe.

Stimuliranje ženskog poduzetništva, predstavljenog kao mogući put do ekonomske nezavisnosti žena, prepoznajemo primjerice u osmišljavanju programa i strategija, mjera i politika usmjerenih na edukaciju, motiviranje i potporu ženama zainteresiranim da postanu poduzetnice. Međutim, prema podacima iz Strategije razvoja poduzetništva žena u Republici Hrvatskoj za razdoblje od 2014. do 2020., navodi se kako su ključni problemi poduzetništva žena još uvijek: „značajna podzastupljenost u poduzetničkim aktivnostima, značajna podzastupljenost u zaposlenosti, niže plaće u obavljanju sličnih poslova (iako je Republika Hrvatska s 10% nižim plaćama bolja od prosjeka EU – 16,4% niže plaće žena), značajna dominacija u nezaposlenosti, značajna upravljačka podzastupljenost, značajna podzastupljenost u vlasničkoj strukturi poduzeća i obrta, nedostatak statističkog praćenja s obzirom na rodnost“, što ukazuje na višestruka ograničenja koja stoje pred potencijalnim poduzetnicama (Strategija razvoja poduzetništva žena u RH za razdoblje od 2014. do 2020. Godine, 2014.).

Dakle, unatoč brojnim inicijativama usmjerenim na promicanje poduzetništva, hrvatsko društvo još uvijek nije spremno djelovati kao društvo koje podupire poduzetništvo. Prepreke su višestruke, počevši od socijalnih, gdje možemo svrstati subjektivne faktore poput manjka aspiracije i nespremnosti na rizik, potom objektivne faktore kao što je manjak odgovarajućih kvalifikacija ili poduzetničkih vještina te naravno prepreke financijske prirode koje uključuju manjak početnog kapitala i resursa neophodnih za pokretanje poduzeća.

O rastućem interesu za sudjelovanje u poduzetništvu među ženama u ruskom društvu, svjedoče rezultati istraživanja AGER iz 2014. godine, prema kojima je postotak žena koje izražavaju interes i želju za pokretanjem vlastitog biznisa sa 62% u 2013. godini porastao na 68% u 2014. Da nije riječ tek o zainteresiranosti, već i o realiziranim poduzetničkim planovima, govori podatak o smanjenju jaza među brojem poduzetnika i poduzetnica u Rusiji, naime 2013. Taj je jaz iznosio 6.7%, dok je godinu dana kasnije smanjen na 4.2%. Temeljem ovih rezultata, možemo utvrditi kako zainteresiranost žena za ulazak u poduzetništvo u

ruskom društvu raste, a neki od razloga koje ispitanice navode kao motivaciju su mogućnost dodatnog prihoda, mogućnost ostvarivanja svojih poduzetničkih ideja te nezavisnost o poslodavcu (Vladimirova, 2014). Rezultati istraživanja „Žena i biznis“ koje je provelo rb.ru ukazuju na još neke moguće motivacije, poput „ambicija u karijeri i potrebe za samoostvaranjem u poslu (38%), odgovornost prema obitelji i neophodnost zarađivanja (20%) i unutarnja potreba za stvaranjem (17%)“ (Vladimirova, 2014:2). Prema podacima istog istraživanja, kao najčešće prepreke žene navode nedostatak iskustva (19%), nedostatak obrazovanja (11%) te nedostatak tehničke potpore (10%), međutim, unatoč preprekama i strahovima koji iz njih proizlaze, rast interesa žena za bavljenjem poduzetništvom u Rusiji raste, „dok ih je 2006. bilo tri puta manje nego muškaraca, 2013. godine broj poduzetnika i poduzetnica se gotovo izjednačuje“ (Vladimirova, 2014:2).

Budući da postoje razne mjere i politike, odnosno inicijative usmjerene na poticanje žena na pokretanje vlastitog biznisa, valja ukazati na neke od njih. Primjerice, 2013./2014. u sklopu socijalnog projekta „Mama-poduzetnica“ organizirana je besplatna obuka prema programu *Osnove individualnog poduzetništva za žene*, u koju se uključilo 450 žena.

5.2. Tržište rada i diskriminacija na radnom mjestu

Među najčešće oblike diskriminacije pri zapošljavanju, unutar radnog odnosa i generalno na tržištu rada ubrajaju se izravni i neizravni oblici diskriminacije na temelju spola, dobi, etničke pripadnosti, invaliditeta, političkog i drugog uvjerenja. Diskriminacija na temelju spola/roda pritom je jedan od najčešćih oblika diskriminacija u sferi rada i zapošljavanja, no često ostaje neprepoznat u društvu, a razlog tome mogao bi biti što se nerijetko na nj gleda kao na rezultat „prirodne“ podjele uloga među spolovima/rodovima. Unatoč zakonodavnim i institucionalnim promjenama posljednjih godina, koje predstavljaju pomak po pitanju dostizanja jednakih mogućnosti muškaraca i žena, različiti oblici diskriminacije još su itekako prisutni u radnoj sferi, kao i u društvu u cjelini.

Prema analizi provedbe jednakih mogućnosti za žene na tržištu rada u Republici Hrvatskoj, najvažniji zakoni koji zabranjuju diskriminaciju pri zapošljavanju temeljem spola i na tržištu rada u privatnom i javnom sektoru zabranjuju Zakon o radu, Zakon o ravnopravnosti spolova i Zakon o suzbijanju diskriminacije. Osmišljeni su i mehanizmi

usmjereni na promicanje rodne ravnopravnosti na lokalnoj, regionalnoj te nacionalnoj razini. Jedan od najvažnijih ciljeva jest poboljšati položaj žena na tržištu rada, koji prethodi postizanju ravnopravnosti na nekim drugim razinama. Faktori koji govore o nepovoljnosti položaja žena prije svega su niske plaće i otežano zapošljavanje, a potom i različiti drugi oblici izravne i neizravne diskriminacije koji stoje kao prepreke ne samo u zapošljavanju, već i u napredovanju tijekom karijere.

Imajući na umu što sve navedeni zakoni zabranjuju i reguliraju, a što se ženama doista događa na tržištu rada, vidjet ćemo da je u Hrvatskoj jaz između rodne ravnopravnosti *de jure* i *de facto* još uvijek neprevladan.

Ravnopravnost u pravnom, normativnom smislu u hrvatskom, kao i u ruskom društvu postoji i to je neosporno. Međutim, valja ukazati na nedosljednost u provođenju, odnosno izostanak intervencije odgovornih institucija kada se određeni zakoni ne provode, odnosno u slučajevima nepoštivanja stavki zakona, što znači da ravnopravnost u normativnom smislu, još uvijek ne znači ravnopravnost na stvarnoj razini. To nas dovodi do zaključka da se diskriminatorne prakse u oba promatrana konteksta, ustvari osnažuju, čime se problematični besprizorni kapitalistički aranžmani, u kombinaciji s patrijarhalnošću društva i dalje odražavaju vrlo nepovoljno na položaj žena ne samo u sferi rada, već i u društvu uopće. Od svih oblika diskriminacije u nadolazećem dijelu teksta fokus će biti postavljen rodni jaz u plaćama te osvrta na neke od poteškoća u napredovanju žena na tržištu rada obuhvaćene pojmom *staklenog stropa*.

5.2.1. Razlike u plaćama i mirovinama

U izvješću o provedbi nacionalne politike za ravnopravnost spolova od 2011. do 2015. stoji kako su „spolne razlike u plaćama još uvijek su prisutne i prema službenim podacima Državnog zavoda za statistiku 2009. godine razlika u bruto plaćama između muškaraca i žena iznosila je 10,6%“. Kao dodatni nepovoljni pokazatelj navodi se i široka primjena ugovora na određeno vrijeme za ženski dio radno aktivnog stanovništva kao i sektorska segregiranost ženske radne snage. Nadalje, u izvješću se navodi kako „žene čine većinu u djelatnostima kao što su tekstilna industrija, ugostiteljske i trgovačke usluge, obrazovanje, javna uprava, društvene djelatnosti, socijalne i osobne uslužne djelatnosti i dr., uz izrazitu potplaćenost u pojedinim granama djelatnosti“, a budući da su ta zanimanja slabije plaćena, jasno je da je

rodni jaz u plaćama itekako prisutan. „U 2011. godini, prosječna mjesečna bruto plaća žena bila je 90% od prosječne mjesečne bruto plaće muškaraca“ (Izvješće o provedbi nacionalne politike za ravnopravnost spolova od 2011. do 2015. godine, 2011.)

U Rusiji je rodni jaz među plaćama još i viši, a pokazuje i tendenciju rasta. Naime, prema podacima za 2016. godinu, muškarci u Rusiji u prosjeku zarađuju 27.4% više od žena (Rosstat, 2016). A da se radi o tendenciji rasta, vidimo prema podatku za 2013. godinu, kada je prosječna plaća žene činila 74.2% plaće muškaraca. Sličnost hrvatskoga i ruskoga konteksta na ovom mjestu jest u tome što su i u Rusiji žene zastupljenije u lakoj industriji, ugostiteljskim i uslužnim djelatnostima, dakle radi se o istim indikatorima koji ukazuju na potplaćenost.

Budući da je jedno od najvažnijih pitanja socijalne pravednosti, pitanje rodnog jaza u plaćama, treba najprije osvijestiti, učiniti vidljivim u društvu i slijedom toga riješavati. Ovaj problem dijele i Hrvatska i Rusija. Brojni su faktori kojima se ovaj problem može objasniti. Počevši od kasnijeg izlaska žena na tržište, zatim zastupljenosti žena u slabije plaćenim poslovima, potom razlikama u učestalosti korištenja porodiljnog dopusta zaposlenih očeva i majki do svih onih ranije navedenih posljedica tradicionalno patrijarhalnog pogleda na uloge žena.

5.2.2. Poteškoće u napredovanju: stakleni strop

Primarnu diskriminaciju koja je vezana uz uvjerenja o opravdanosti razlikovanja muških i ženskih društvenih uloga, a rezultira privilegiranim tretmanom muškaraca prilikom zapošljavanja, napredovanja ili dodjeljivanja odgovornijih društvenih pozicija, izdvajam kao jedan od središnjih problema tržišta rada (Prijić-Samaržija, Avelini-Holjevac i Turk, 2008). Sve teškoće sadržane u pojmu „stakleni strop“ ili kako se uobičajava reći „ljepljivi pod“ predstavljaju one ne tako vidljive probleme za žene. Naime, stakleni strop je termin „koji označava oblik diskriminacije na radnom mjestu, a koristi se kako bi se imenovala situacija u kojoj se kvalificiranim i sposobnim ženama onemogućava napredovanje u tvrtki, u kojoj muškarci stoga dominiraju na visokim položajima“ (Jergovski, 2010:404). Premda „sustavi uspostavljeni nakon pada socijalizma počivaju na uvjerenju da liberalno-demokratski politički sustav, uz tržišnu ekonomiju, predstavlja dovoljno jamstvo za osobni prosperitet i

proklamiranu političku jednakost svih pojedinaca“ (Leinert Novosel, 2003:1) često normativna jednakost ne doseže razinu supstancijalne jednakosti u radnoj sferi. Autorica ističe kako, kad je o ženama riječ, tek „intervencija“ kroz oblike mehanizama potpore omogućuje ostvarivanje jednakih mogućnosti, kako u području politike, tako i u sferi rada i zapošljavanja.

Kao ilustracija može poslužiti sljedeći primjer: o ženama i u ruskom i u hrvatskom društvu još uvijek postoje ukorijenjeni stereotipi, prema kojima se smatra da nemaju kvalitete potrebne da bi bile na vodećim pozicijama. Ukoliko poslodavac ima takve predrasude, kvalificirana i sposobna žena neće ni dobiti priliku dokazati suprotno, bez obzira postoje li uistinu vanjski pokazatelji koji bi posvjedočili da ona za takvu poziciju nije sposobna.

Nadalje, jednim od problema javlja se „postojanje već uvriježenog i konzervativnom tradicijom opterećenog mišljenja o ženama i njihovim karijerama, odnosno prioritetima. Takva razmišljanja isključuju ženske poslovne ambicije i karijeru jer se pretpostavlja da žena ne može uskladiti poslovne obveze s obiteljskima“ (Jergovski, 2010:408). Osim toga, problematičnim se javljaju i intervencije za potporu pri ostvarivanju jednakih mogućnosti, koje su nerijetko usmjerene u krivom smjeru. Naime, radi dvostruke opterećenosti žene i uopće njihove reproduktivne uloge, javlja se tendencija uvođenja fleksibilnog ili nepunog radnog vremena za majke. Tako usmjerene strategije također pospješuju ograničavanje žena u napredovanju ili čak taj napredak sprečavaju. Naime, smatram kako bi rješenje problema nemogućnosti usklađivanja profesionalnog i obiteljskog života, trebalo biti usmjereno na pravednu preraspodjelu kućanskih i obiteljskih obveza ili pak uvođenje fleksibilnog radnog vremena za oba roditelja. Intenziviranje sudjelovanje muškaraca u neplaćenom poslu koji se vezuje uz privatnu sferu ili korištenje prava na roditeljski dopust, omogućilo bi ženama da se usmjere na profesionalnu sferu života. Taj se problem odnosi i na Hrvatsku i na Rusiju.

Nadalje, kao idući problem nameće se pretpostavka „da žene obično rade na poslovima koji nude manju mogućnost napredovanja“ (Milidrag-Šmid, 2007:38). Riječ je dakle o feminizaciji profesija koje osim što nude manje mogućnosti za napredak, obično su i slabije plaćene, čime se perpetuira potplaćenost žena u odnosu na muškarce. Prije svega, ovdje ističem obrazovanje, sferu u kojoj su žene ponajviše zastupljene u objema državama, iako to nije poseban predmet ove analize.

Složit ću se s autoricom, kako je potencijalno rješenje ovakvih i sličnih problema, vezanih uz ukorijenjenost stereotipa i arhetipske predodžbe o ženi, u tome da se najprije poslodavci senzibiliziraju za to da su žene jednako sposobne kao i muškarci te da utoliko zaslužuju jednaka prava te priliku za napredak (Jergovski, 2010:411).

6. Zaključak

Komparativnim uvidom u položaj žena na tržištu rada u Hrvatskoj i Rusiji, zaključujem prije svega kako se promjene u rodnim odnosima i rodnim režimima isprepliću s transformacijama u ekonomskoj i društvenoj sferi. Pokazalo se kako uslijed tradicionalnih i obnovljenih oblika rodne diskriminacije u produktivnoj i reproduktivnoj sferi, žene ostaju podložnije siromaštvu i nezaposlenosti i često su gurnute na margine tržišta rada, kao i u sferu neformalne ekonomije (Bonfiglioli, 2014).

Teza rada bila je kako žene Rusije i Hrvatske imaju vrlo sličan položaj na tržištu rada, što se pokazalo točnim, premda su primjetne i neke razlike. Naime, u objema zemljama žene u vrijeme socijalizma ostvaruju socijalna prava, pravo na obrazovanje, političku participaciju i rad, no ne postižu supstancijalnu ravnopravnost. Razlog tome je, što socijalističko društvo ne prepoznaje problem patrijarhata, rodnih uloga i spolne podjele rada te ga shodno s time i ne riješava. Ženama kombiniranje plaćenoga i neplaćenoga rada, tj. rada u privatnoj i javnoj sferi, donosi dvostruku opterećenost, a u današnje vrijeme, uzimajući u obzir i sivu ekonomiju, možemo govoriti i o trostrukoj opterećenosti. Nadalje, moguće je analizirati i iste postranzicijske trendove na kapitalističkom tržištu rada Rusije i Hrvatske.

Premda su trendovi vezani za ekonomske procese u ovim dvjema zemljama vrlo slični, moguće je uočiti i neke razlike koje utječu na položaj žena na tržištu rada.

Prvo razlikovno obilježje tiče se rodnog jaza u plaćama, naime, u odnosu na Hrvatsku u Rusiji je taj jaz puno veći, iznosi više od 27%, dok se u Hrvatskoj kreće oko 10%.

Drugo razlikovno obilježje vezano je uz tekstilnu industriju kao mjesto pretežno ženskog rada, koja iako slabi u oba spomenuta konteksta, u Hrvatskoj ipak ostaje marginalizirana, odnosno nedovoljno prepoznata od strane državnih institucija te se prijeko potrebne intervencije ne provode. S druge strane, rusko društvo problem tekstilne industrije uspješno riješava, osiguravajući time radna mjesta i ekonomsku sigurnost žena koje rade u ovoj industrijskoj grani.

Po pitanju poduzetništva žene Rusije i Hrvatske nalaze se u sličnoj situaciji; naime, sudeći prema procjeni ispitanica u spomenutim istraživanjima, riječ je o sličnim preprekama,

kako subjektivnog tako i objektivnog karaktera, premda postoji tendencija rasta u zainteresiranosti žena da se bave poduzetništvom.

Zaključno valja reći kako tržište rada u suvremenoj kapitalističkoj ekonomiji ne samo da nije prilagođeno potrebama žena već ne računa na žene kao ravnopravne subjekte s jednakim ekonomskim i socijalnim pravima. Stoga valja ne samo osmisliti mjere i politike usmjerene na povećanje ženskih šansi i izbora na tržištu rada, smanjivanje eksploatacije žena i iskorijenjivanje diskriminacije na radnom mjestu već dokinuti patrijarhalne razloge spolne podjele rada.

7. Popis literature

- Ashwin, Sarah. (2000.) *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, London: Routledge.
- Attwood, Lynne (1990.) *The New Soviet Man and Woman: Sex-Role Socialization in the USSR*, London: Macmillan and Bloomington, Ind.: Indiana University Press.
- Bonfiglioli, Chiara (2014.) „Orođnjavanje socijalnog građanstva: tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama“. *Diskrepancija*, 13(17): 125-155.
- Borić, Rada (2009.) *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Bridger, Sue i Kay, Rebecca (1996.) „Gender and Generation in the new Russian labour market“ u Pilkington, Hillary (ur.) *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*. London: Routledge
- Collins, R., Saltzman Chafetz, J., Lesser Blumberg, R., Coltrane, S., H. Turner, J. (1993.) "Toward an Integrated Theory of Gender Stratification". *Sociological Perspective*, 36 (3): 185-216.
- Einhorn, Barbara. (1993.) *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender, and Women's Movements in East Central Europe*, London & New York: Verso.
- Galić, Branka (2011.) „Žene i rad u suvremenom društvu- značaj orodnjenog rada“, *Sociologija i prostor*, 49 (1): 25-48
- Gruzdeva, Elena, Ržanicyna, Ljudmila, i Hotkina, Zoja (1992.) Zhenschina na rynke truda. *Zhenschina i obschestvo*, http://ecsocman.hse.ru/data/315/161/1217/19-Gruzdeva_i_dr.pdf (02.06.2016.)
- Ured za ravnopravnost spolova (2011.) *Izješće o provedbi nacionalne politike za ravnopravnost spolova od 2011. do 2015. godine*, <https://ravnopravnost.gov.hr/nacionalna-politika-za-ravnopravnost-spolova-2011-2015/1713> (25.08.2016.)
- Jergovski, Antonija (2010.) „Stakleni strop. Granice u napredovanju žena na radnom mjestu“, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* (3) 403-412
- Leinert Novosel, Smiljana (1999.) *Žena na pragu 21. stoljeća*. Zagreb: Ženska grupa TOD.

- Leinert Novosel, Smiljana (2003.) „Politika zapošljavanja žena“. *Politička misao*, (3): 105-127
 - McAuley, Alastair (1981.) *Women's Work and Wages in the Soviet Union*. London: George Allen & Unwin.
- Milidrag-Šmid, Jagoda (2007.) „Žene i rad u Hrvatskoj“, *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice*, Zagreb: Centar za ženske studije, 31-41.
- Milat, Andrea (2011.) „Pobuna radnica Kamenskog i kako se oduprijeti kapitalizmu“, *Treća*, 13 (2): 119-123
- Petrić, Mirko i Tomić-Koludrović, Inga. (2007.) „Hrvatsko društvo- prije i tijekom tranzicije“ *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16 (4-5), 867-889
- Prijic-Samaržija, Snježana, Avelini Holjevac, Ivanka i Turk, Marko (2008.) *Žene u znanosti-stakleni strop*, Rijeka: Zaklada Sveučilišta u Rijeci.
- Prlenda, Sandra i Šinko, Marjeta (2009.) „Rodno specifični izazovi u tekstilnoj industriji“, *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice*, Zagreb: Centar za ženske studije, 55-61
- Repalust, Anja i Velimirović, Irena (2015.). *Mladi na tržištu rada.*, CESI-Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.
http://www.cesi.hr/attach/_m/mladi_na_trzistu_rada_izvjestaj_final.pdf (02.08.2016.)
- Rzhantsyna, Ljudmila (ur.) (1993.) *Rabotaiushchie Zhenshchiny v Usloviakh Perekhoda Rossii k Rynku*, Moskva: Institut Ekonomiki RAN.
- Siročić, Zorica i Sutlović, Leda (ur.) (2013.) „Od brige za obitelj do vođenja države: rodna podjela rada kao prepreka političkoj participaciji žena“, u Sutlović, Leda (ur.). *Širenje područja političkog: novi pogledi na političku participaciju žena*. Zagreb: Centar za ženske studije, 1-50
- CEPOR- Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva (2014.), *Strategija razvoja poduzetništva žena za razdoblje 2014.-2020.*, <http://www.europski-fondovi.eu/sites/default/files/dokumenti/SRP%C5%BD%20%202014%20-%202020.pdf> (27.08.2016.)
- Šokčević, Svjetlana (2009.) Položaj radnica/ka tekstilne industrije. *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice*, Zagreb: Centar za ženske studije, 41-49

- Topić, Martina (2006.). *Siva ekonomija u Hrvatskoj Hrvatska revija*, 2
<http://www.matica.hr/hr/342/SIVA%20EKONOMIJA%20U%20HRVATSKOJ/>
(01.09.2016.)
- Vest, Caitlin (s.a.) *Alexandra Kollontai and the "Woman Question": Women and Social Revolution, 1905-1917*,
http://www.lagrange.edu/resources/pdf/citations/2011/11_vest_history.pdf
(10.09.2016.)
-
- Viktorovna, Natalia (2009.) *Sovremennye rossiskie zhenshchiny v sfere truda i zan'atosti*, <http://www.dissercat.com/content/sovremennye-rossiiskie-zhenshchiny-v-sfere-truda-i-zanyatosti> (03.08.2016.)
- Vladimirova, Viktorija (2004.) *Zhenschina i biznes v Rossii*,
<http://spmag.ru/articles/zhenshchina-i-biznes-v-rossii> (13.09.2016.)
- Vrcelj, Sofija i Mušanović, Marko (2011.) *Kome još ne treba feministička pedagogija?!*. Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo.
- Walby, Sylvia. (1990.) *Theorizing Patriarchy*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Wood, Elisabeth (1997.), *The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press
- Žažar, Krešimir. (2015.) „Što nakon (društvene) tranzicije? Kritičke crtice uz upotrebu tranzicijskoga pristupa u sociološkim razmatranjima hrvatskoga društva“, *Revija za sociologiju*, 49 (2):1:80.